

Роль Кабінету Міністрів П.Скоропадського в 1918 р. у справі збереження історичних пам'яток та церковної спадщини українського народу

У статті аналізується роль Кабінету Міністрів щодо питання збереження історичних пам'яток та церковної спадщини українського народу. Доводиться, що цілеспрямована робота уряду Гетьманату в культурній сфері принесла позитивні результати в комплексному державотворчому процесі Української Держави 1918 р.

Ключові слова: Українська Держава, Кабінет Міністрів, історичні пам'ятки, церковна спадщина, Міністерство Ісповідань, Міністерство Народної Освіти та Мистецтва.

В статье анализируется роль Кабинета Министров относительно вопроса по сохранению исторических памятников и церковного наследия украинского народа. Доказывается, что целенаправленная работа правительства Гетьманата в культурной сфере дала положительные результаты в комплексном процессе строительства Украинского Государства 1918 г.

Ключевые слова: Украинское Государство, Кабинет Министров, исторические памятники, церковное наследие, Министерство Исповедания, Министерство Народного Образования и Искусства.

In the article the role of Cabinet of Ministers is analysed in relation to the question maintenance of historical sights and church inheritance of the Ukrainian people. It will be that purposeful work of government of Gefmanat is in a cultural sphere, brought positive results to the complex state creative process of the Ukrainian State in 1918.

Key words: Ukrainian State, Cabinet of Ministers, historical sights, church inheritance, Ministry of Ispovidan', Ministry of Folk Education and Art.

Створення та діяльність адміністративного апарату Ради Міністрів Української Держави дало можливість розвитку і українського культурного процесу того періоду. Не лише утворення та відбудова важливих державних об'єктів входить у загальний процес державотворення, але і збереження та повернення історичних цінностей на батьківщину доповнюють повноцінний культурний процес, будь-якої держави. Не винятком був і період правління Кабінету Міністрів П.Скоропадського 1918 р.

Роль Кабінету Міністрів стосовно збереження історичних пам'яток та церковної спадщини українського народу деякою мірою відображено в спогадах учасників подій - П.Скоропадського [10], Є. Чикаленка [20], Д.Дорошенка [4], Д.Донцова [3] та дослідженнях учених діаспори М.Семчишина [9], В.Вакуловського [1] та ін. Проте основна заслуга здобутків представлена лише в діяльності Міністерства Ісповідань або Міністерства Освіти, а роль Ради Міністрів висвітлена опосередковано. Така ж тенденція притаманна і в дослідженнях сучасних учених: О.Нестулі [7], О. Машевського [6], В.Ульяновського [12], І.Власовського [2] та ін. Тому метою дослідження є висвітлення саме внеску Кабінету Міністрів П.Скоропадського в 1918 р. щодо питання збереження історичних пам'яток та церковної спадщини українського народу.

Насамперед, слід відзначити вагому роль у збереженні церковно-історичних пам'яток, яка була здійснена в Українській Державі з ініціативи уряду та Міністерства ісповідань. З утворенням цього Міністерства Досить важливого значення набуло питання збереження та розвитку Церковно-історичної спадщини українського народу, що являло собою на той час одну з важливих гілок культурного процесу.

Однією з основних споруд духовної спадщини в столиці Української Держави був храм св. Софії. Однак на 1918 р. святиня зазнала значних пошкоджень. Кабінет Міністрів, у свою чергу, всіляко сприяв проблемі, яка виникла з цією спорудою. Влітку була сформована спеціальна комісія з реставрації храму св. Софії. Після проведення дослідницьких робіт комісія встановила високий ступінь деформації будівлі. Мозаїчно-живописній комісії було доручено зробити огляд мозаїк і фресок і представити доклад зібранню. За пропозицією митрополита Антонія було вирішено до складу комісії з реставрації св. Софії запросити Никодима, єпископа чигиринського, протоієрея Кречетовича та 4 протоієреїв Києво-Софіївського кафедрального собору і старосту. До наступного збору комісії мали бути підготовлені дані стосовно коштів на ремонт св. Софії. Також мала утворитися комісія для огляду за іконостасом і церковною "утварі". Високий рівень підготовки та проведення реставраційних робіт продемонструвало Головне Управління у справах Мистецтва і Національної Культури, яке просило митрополита Антонія дозволити їхньому співробітнику Г.Красицькому з науковими цілями проводити опис і фотографування предметів, які мали художньо-археологічний інтерес у всіх церквах і монастирях м. Києва [13, арк. 2, 3-3 зв., 4].

Така робота мала не лише констатувати факт проведення таких робіт у культурній сфері, але і показати високий рівень та науковий професіоналізм усієї комісії в загальному процесі збереження історичних українських надбань.

Збір та збереження пам'яток продовжувався і при утворених консульствах Української Держави в Петрограді та Москві. В одній із доповідей з цього питання зазначалося: "По петроградських державних музеях розкидані речі, пов'язані з історією, археологією та етнографією України, мають бути зібрані в українському історичному музеї. Не меншої вартості мають ті речі, які знаходяться по приватних колекціях Петрофаду. Останнім часом через важке економічне становище ці речі перепродуються на ринок і переходять до рук спекулянтів або закордонних покупців. Ще за часів генерального секретаря освіти Стешенка було доручено знавцю мистецтва д. Щавінському подбати про повернення в Україну того, що можна вивезти з Петрограду і про перепис того, що має залишитись в петроградських музеях. Була створена комісія з проф. Вовком на чолі, при участі С. Яремича, П.Потоцького, М.Макаренка, ця комісія кілька місяців збирала матеріали для каталогу "Українака" в головних збірках Петрограду, без оплати робітникам ця праця не могла бути систематизована та видрукувана в каталозі. Тому необхідно було підтримати розпочату роботу, що працювала в інтересах рідного краю. А Комісію легалізувати як спеціальний орган для догляду за інтересами української науки і мистецтва в Петрограді і пристосувати її до Петроградського українського консульства", підкреслювалося в доповіді". Для цих потреб урядом було прийнято постанову асигнувати комісії 25-30 тисяч крб. А вже 5 грудня 1918 р. в розпорядження комісії з питань української старовини і мистецтва в Петрограді було надано ще 100000 крб. [14, арк. 2, 12].

Окрім повернення українських національних надбань із-за кордону, важливим питанням для уряду і Управління Мистецтва та Національної Культури була проблема збереження історичних пам'яток, які безпосередньо перебували в Українській Державі.

До них, наприклад, можна віднести відому історичну фортецю в Кам'янці-Подільському. Відповідно до цього завдання, при Головному Управлінні Мистецтв та Національної Культури Відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва виступив ініціатором, на чолі з його головою О.Гуцалом, про надання допомоги в справі охорони стін турецької фортеці м. Кам'янця, взявши на себе видатки з підтримання пам'ятки в розмірі 750 крб. До такої важливої роботи приєдналася і Рада

Українського подільського товариства "Просвіта".

Заслухавши доповідь мистецької секції про стан, у якому перебуває відома фортеця (замок) у Кам'янці-Подільському, установа звернулася до Відділу охорони пам'яток і мистецтва з проханням звернути 55 увагу на цю цінну пам'ятку старовини і мистецтва. "Про кам'янецьку фортецю згадується ще з часів 1374 р. В останні часи в замку були влаштовані військові казарми головним чином стайні. Цей замок сам по собі вже складає музей. Багато мурів було знесено і перероблено, замуровано вікна і вибиті нові. Згодом деякі стіни, арки, брами були цілком знищені. Зараз будинки забруднені, посеред двору гній, в деяких вежах були влаштовані стайні. Просвіта звертається до Української Держави з проханням заборонити знову зробити в'язницю чи стайню. Кам'янецький замок має стати національною цінністю. Навіть нехай там буде архів, але не в'язниця", - відмічало товариство "Просвіта". На підтримку цієї проблеми 11 жовтня з таким же проханням виступив і П.Дорошенко [15, арк. 2, 3-3 зв, 4, 10-10 зв.].

Спробу надати допомогу у дослідженні історії України робили і представники німецького музею. В кінці вересня 1918 р. в Києві відбулися переговори директора німецького Королівського музею старовини доктора Віганда й дослідника Ольвії, Тіри і Березані, колишнього професора Новоросійського університету Штерна з Головним Управлінням Мистецтва та Національної Культури стосовно фахової та фінансової Допомоги німецьких вчених в організації розкопок Ольвії в обмін на передачу половини знайдених у ході досліджень пам'яток до німецького музею. Головне Управління Мистецтв та Національної Культури відхилило таку співпрацю, тому що було категорично проти вивозу національних реліквій за межі території Української Держави [11, с. 331]. Цей факт свідчить про вагомий роль Управління в справі збереження історичних пам'яток саме на їх батьківщині, що мали важливе значення для процесу державотворення Української Держави.

У зв'язку з високою активністю багатьох товариств та організацій які виступали за збереження національно-історичних пам'яток, уряд Української Держави вирішив виділити кошти на допомогу всім історичним музеям, що існували в державі, в розмірі 25000 крб. До цього також був представлений додаток, що стосувався приватних організацій, яким належали музеї. В ньому відмічалось, що "музеї, які належать різним приватноправовим організаціям - "просвіта", товариствам для дослідів старовини лише в тому випадку можуть розраховувати на матеріальну допомогу держави, якщо в своєму складі мають представників земств та міст, а на випадок своєї ліквідації передадуть музей земству, місту чи державі, що повинно бути зазначено в їх статуті" [16, арк. 3-4].

Не залишилося поза увагою і питання про увіковічення пам'яті воїнам Першої світової війни на південній території Української Держави. З цієї метою було увічнено пам'ятні місця і споруджено храм на честь воїнів, які загинули під час війни в районі Чорного моря, а для координації справ було засновано Громадський Комітет. До його складу увійшли: викладачі Новоросійського університету та члени Одеського товариства історії і старожитностей [11, с. 331].

Для збереження історичного минулого в м. Одесі було утворено комісію для збирання та систематизації матеріалів військового значення, що торкалися війни 1914-1917 рр., яка провела кропітку і важливу роботу в цій сфері. Також було прийнято і відповідну постанову щодо подальшої роботи комісії. "1. утворити комісію; 2. докладені штати ухвалити та перевести їх в життя з 1 червня 1918 р; 3. строк чинності особливої комісії обмежити до 31 грудня 1920 р.; 4. асигнувати в розпорядження Військового Міністра з коштів Державної Скарбниці в рахунок сміти 1918 р. 30800

крб. на утримання особистого складу комісії та на канцелярські, господарські та інші видатки; 5. після закінчення робіт комісії відповідні архіви повинні бути відкриті для користування приватних наукових осіб. Штат комісії: 1. голова комісії-отаман корпусу Генерального Штабу (1), 2. члени комісії - отамани бригади чи полковники генерального штабу (3), начальник канцелярії курінний (1), урядовець (2)". В доповіді військового міністерства (товариш військового міністра генеральний хорунжий Лігнау) про утворення комісії просилося 60 000 крб. [17, арк. 1, 2, 4-4 зв.].

Не були забуті й київською громадською організацією події Першої світової війни. Представники організації "Пам'ять воїнів 1914-1918 рр." звернулися з проханням до П.Скоропадського стосовно увіковічення пам'яті воїнів, які загинули на фронтах війни. Громадська організація планувала провести пошукові роботи в районах бойових дій на українських землях і на території країн, суміжних з Українською Державою. Головним завданням організації було впорядкування військових поховань, складання списків загиблих воїнів та встановлення пам'ятних знаків біля православних храмів у районі воєнних дій, які в майбутньому мали стати храмами-пам'ятниками [11, с 346]. Збереження і вшанування історичного минулого говорить про високоморальну та національну культуру в діяльності уряду будь-якої держави, що рухається в прогресивно-еволюційному напрямі процесу державотворення. Такою ж політикою відзначився і Кабінет Міністрів П.Скоропадського в 1918 р. Увіковічення національних героїв було втілено й на інших видатних постатей української історії. Так, зокрема, Відділ охорони пам'яток й мистецтва від 10 жовтня 1918 р. передав до голови у справах мистецтв та національної культури доповідну записку про утворення спеціальної художньої комісії при Відділі пластичних мистецтв. Комісія повинна була оголосити відповідний міжнародний конкурс та обрати місце встановлення пам'ятника Т.Г.Шевченку. Ця ж комісія виробила і новий статут Всеукраїнського Комітету та розглянула справу із пам'ятником св. Ольги [18, арк. 4,18, 26 зв.]. Проект статуту щодо зібрання коштів та прийом пожертв на збудування пам'ятника св. Ольги містив наступні пункти: "1. завдання комітету організація і зібрання коштів та прийом пожертв на збудування пам'ятника; 2. обрання місця для пам'ятника; 3.оголошення конкурсу, вибір журі для оцінки представлених проектів; 4. ухвалення і затвердження сміти по збудуванню пам'ятника; 5. укладання Виконавчою Будівничою Комісією умов його збудування, контроль видатків та догляд за виконанням робіт Склад Комітету: від київської міської думи - 5 чоловік; від губерніальних земств - 9; від уряду - 5; від Державної академії Мистецтва - 1; від Академії Наук - 1; від наукового товариства - 1; від органу об'єднання "Просвіти" — 1; від УНС - 1; від товариства українських архітекторів - 1; від товариства діячів українського пластичного мистецтва - 1; від товариства "Стара громада" - 1; від організації національного об'єднання Кубані - 1; від органа національного об'єднання галицьких, буковинських і угорських українців - 1; від Київської Просвіти - 1; Від Краєвого Союзу Кредитового у Львові - 1; від Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книжок -1; Від наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Крім того в склад Комітету входять персонально: Л.М. .Старицька-Черняхівська, В.П. Науменко і Г.А. Данковський" [18, арк. 27-27 зв., 28].

Досить вагомий внесок у розвиток національної культури, за підтримки Ради Міністрів, зробив і Відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва. В листуванні начальника Відділу охорони пам'яток старовини и мистецтва М. Біляшевського з Міністерством М.Василенка про організацію діяльності відділу при Головному Управлінні Мистецтв збереглися ряд посвідчень, які отримали співробітники Управління, та характеристика їхньої роботи в справі дослідження історичних пам'яток.

Для прикладу можна навести наступні дані: "Посвідчення, які отримали співробітники відділу охорони пам'яток старовини й мистецтва та характеристика їхньої роботи в справі дослідження історичних пам'яток в Українській Державі 1918 р.: 13 грудня 1918 р. вчений-археолог Г.Я.Стеллецький отримав посвідчення про те, що він був командирований 30 жовтня для розкопок місця будинку наказаного гетьмана Полуботка в с. Новоборовичах на Чернігівщині, звідки повернувся 19 листопада; від 12 грудня - вчений-археолог І. Стеллецький командується для досліду розкопок і фотографування печер і пам'яток старовини району Звіринецького і прилягаючих околиць. 2 грудня Стеллецький подав докладну записку до головноуправляючого справами Мистецтв та Національної Культури про негайну необхідність археологічного дослідження Звіринецьких катакомб. Серпень до Полтавської Духовної Консисторії Відділ охорони пам'яток старовини й мистецтва має намір дослідити церкву в містечку Сорочинці Миргородського повіту на Полтавщині, збудовану гетьманом Данилом Апостолом й просить Консисторію видати наказ до п.о. настоятеля названої церкви, щоб він допоміг особам, які будуть відкомандировані від Відділу для опису та фотографування церкви та її пам'яток. 13 вересня до губерніального старости на Полтавщині - до відома Відділу Охорони Пам'яток Старовини й Мистецтва дійшло, в різних місцях Лохвицького повіту проводяться приватними особами без належного дозволу хижачькі розкопки могильників, могил і інших земельних побудов з метою вишукування там маючих матеріальну цінність побутових речей. Згідно постанови міністра внутрішніх справ від 24 липня старостам вжити заходів до того, аби ніякі розкопки без дозволу не проводилися і вжити всіх заходів для припинення грабіжницьких розкопок" [19, арк. 19,20,21, 26,47. 52-52 зв.].

Також і Архівно-Бібліотечним відділом Міністерства Народної освіти та Міністерством Ісповідань було видано посвідчення - М.П. Негелю про відрядження в різні міста України для фотографування старовинних портретів, щоб потім систематизувати і видрукувати зібрані дані: "6 липня 1918 р. Фотографії портретів, потім будуть видані Видавничим товариством "Друкарь". Надаючи велику увагу цьому виданню, яке має покласти одну з підвалин для дальшого розвитку української культури на історичних і національних підставах, Архівно-Бібліотечний Відділ прохає всі інституції і приватних осіб, що мають у себе старовинні українські портрети, допомогти п. Негелю в виконанні прийнятого ним на себе доручення і дати йому дозвіл їх сфотографувати. Голова відділу В.Модзалевський. Департамент по справам Православної Церкви Міністерства Ісповідань також посвідчує М.П. Негеля, цим листом, який командується в різні міста й повіти України. Мають бути закладені підвалини для історичного, церковного і національного розвитку України. Департамент прохає всі церковні інституції і приватних осіб, що мають у себе старовинні українські портрети допомогти п. Негелю. Директор департаменту В.Фадильський" [5, арк. 1,2].

Слід також відзначити, що з ініціативи голови Відділу охорони пам'яток і старовини М.Біляшевського було утворено Секцію Охорони Пам'яток археології та реєстрації пам'яток. У секції планувалося в першу чергу зосередити роботу на складанні каталогів та фототеки всіх об'єктів охорони та утворити бібліотеку з пам'яткознавства. Уряд асигнував на роботу у дослідженні пам'яток 100000 крб. Кабінетом Міністрів було виділено кошти в розмірі 22825 крб. на закінчення розкопок і Зарубського монастиря біля Трахтемирова на Київщині. Були також проведені науково-реставраційні роботи в Софіївському соборі та фортеці у Кам'янці-Подільському. Значна робота була проведена і зі збереження історичних пам'яток у Криму, зокрема збереження руїн Ольвії. Були збережені й знамениті Салтиківські кургани на Харківщині. А з утворенням Київського

археологічного інституту було налагоджено кваліфікований освітній процес у підготовці фахівців-пам'яткоохоронців. Також і при Міністерстві Ісповідань було утворено Відділ Охорони Пам'яток церковної старовини. Така величезна робота була здійснена всього за сім з половиною місяців існування Української Держави в складних умовах розрухи та нестабільності [6, с 101-102].

Внутрішня діяльність відповідних Міністерств уряду П.Скоропадського в налагодженні поштового і телеграфного зв'язку та транспортного сполучення дозволили працівникам зі збереження української культурної спадщини, в період правління Гетьману та його уряду, оперативно та комплексно досліджувати необхідні експонати та здійснювати планові пам'яткоохоронні заходи [7, с 129].

Однак розграбування, масова проблема чорної археології, вивіз та знищення історичних надбань українського народу під час Першої світової війни та подій революції 1917 р. лише ускладнювали роботу Міністерства Народної освіти та культури. І лише за доби Гетьманату проводилися масштабні та реальні кроки з виправлення ситуації, що склалася при спробі збереження і захисту того, що вціліло. В зв'язку з Цим виникла необхідність легітимного захисту культурних пам'яток. Для цього було утворено ряд комісій, які мали визначити історичну цінність об'єктів, експонатів та зробити відповідні висновки для уряду, щоб останній зміг прийняти відповідний закон з охорони пам'яток та заходів Для покарання за порушення закону.

В нерозривному зв'язку із політичною та економічною діяльністю П.Скоропадський та його уряд ставили, серед важливих завдань у зміцненні української державності, і розвиток національної свідомості та збереження культурної спадщини. Влітку 1918 р. спеціально був проведений з'їзд культурних діячів, у резолюції якого була прийнята досить змістовна програма заходів пам'яткоохоронної справи. Важливим було прийняття положення про необхідність створення місцевих органів охорони пам'яток та використання історико-культурної спадщини в освітньо-виховній роботі як у культурологічних товариствах, так і в державних закладах освіти [7, с 103-105].

За час свого правління Рада Міністрів Української Держави вирішила цілий ряд завдань культурного будівництва, які відповідали інтересам становлення незалежної України. Звичайно, що в сфері культурного будівництва країни були певні перешкоди, зокрема, в пам'яткоохоронній справі не вдалося досягти повністю поставлених із самого початку цілей і це було в основному пов'язано з грошовою допомогою від уряду. Однак, незважаючи на це, здобутки в культурній сфері були значними [7, с 114].

Підсумовуючи досягнення уряду в поверненні та збереженні історичної та церковної спадщини українського народу, варто відмітити, що майже восьмимісячний період Української Держави залишив помітний слід у багатьох відтинках національної культури. Це безумовна заслуга уряду, Міністерства народної освіти і мистецтва та вдала діяльність Міністерства Ісповідань.

Можна не погодитися з думкою сучасного дослідника В.Солдатенка, який називає політику уряду Української Держави 1918 р. у сфері культури лише "декоративною". А всі досягнення в культурній сфері завершенням процесу, який був закладений ще Центральною Радою [8, с 226].

Архівні документи, продемонстровані протоколами й цифрами, також стверджують протилежну до тверджень В.Солдатенка думку, адже ж фінансування в сфері культури було достатнім, а відкриття навчальних закладів, розвиток мистецького життя, збереження і повернення історичних надбань українського народу та і процес українізації, який був проведений

в Українській Державі, підтверджений багатьма істориками-дослідниками, які вивчали період діяльності уряду П.Скоропадського 1918 р. в культурній сфері.

Якщо в працях тодішніх та сучасних учених робота уряду Української Держави в економічній та політичній сферах характеризується в напрямі біполярного змісту: позитивно (це прихильники Гетьманату 1918 р.) та негативно (представники антигетьманського напрямку), то про здобутки в сфері культури майже всі історики відмічають лише високі показники. Робота в сфері збереження та повернення українських національних надбань була проведена досить велика. І це незважаючи на те, що відповідних фахівців і знавців старовини було дуже мало. Відомими дослідниками мистецтва 1918 р. Ф.Шмітом і м. Окуневим було запропоновано (за пропозицією ученого В.Перетца, який ще в 1904 р. говорив про відкриття відповідного навчального закладу) відкрити спеціальні факультети, які б випускали необхідних фахівців. І вже в листопаді 1918 р. Київський археологічний інститут був урочисто відкритий. Ця подія отримала велику підтримку й була позитивно схвалена в Українській Державі [7, с 120-124].

Основні досягнення за доби Гетьманату на ниві культурного будівництва були пов'язані з діяльністю Управління Мистецтв та Національної Культури і Міністерством Ісповідань. Їх утворення - це свідчення послідовності Кабінету Міністрів Гетьмана в здійсненні курсу національно-культурного і державного відродження Української Держави. Прийняття відповідного законодавства, фінансова підтримка, допомога органів адміністративного управління та взагалі масштабна підтримка в галузі освіти підтверджують значну роль уряду П.Скоропадського в культурному будівництві України 1918 р. Проте значна роль у збереженні пам'яток в Українській Державі належить і конкретним людям, які чимало зробили у цій сфері. До цієї плеяди вчених, громадських діячів, істориків, державних працівників слід віднести: М.Біляшевського, М.Василенка, С.Плярова, Ф.Ернста, Ф.Шмідта, Д.Щербаківського, П.Стебницького, Й.Кречетовича та багато інших, які плідно працювали на ниві охорони пам'яток в Українській Державі 1918 р. Варто відмітити, що ще в 1918 р., за підтримки уряду, спеціально створена комісія з питань культури підняла ряд питань про повернення українських історичних надбань на батьківщину на міжнародному рівні. З аналогічними питаннями сьогодні стикається створена при Кабінеті Міністрів України і Національна комісія з питань повернення в Україну культурно-історичних цінностей [7, с 223-224].

Отже, можна зробити висновок, що, незважаючи на певні фінансові труднощі, які мала Українська Держава в 1918 р., питанню повернення та збереження національних цінностей та церковної спадщини українського народу було приділено достатньо уваги. У важкий період економічної розрухи, складної санітарної ситуації, політичних перипетій, які виникли після подій революції 1917 р. та років Першої світової війни, Кабінет Міністрів зробив вагомий внесок у вирішення питання національного характеру, а саме у збереженні та поверненні історичних та церковних пам'яток, що дає підстави стверджувати про комплексну державотворчу функцію Української Держави, яку проводив уряд П.Скоропадського в 1918 р в культурній сфері.

Література

- 1.Вакуловський В. Освітня і культурна праця за другої Гетьманщини / В.Вакуловський // У 60-річчя відновлення Гетьманської Української Держави 29 квітня 1918-Торонто, Канада: Батьківщина, 1978. - С 24-28.
- 2.Власовський І Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власовський. - К.: Б. в., 1998. - Репринтне видання.

- Т.4.-Ч. 1.-1998. -384 с
- 3.Донцов Д. І. Рік 1918. /Д. І. Донцов. / [упоряд. К. Ю. Галушко]. - к : Темпора, 2002. - 208 с : іл.
- 4.Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923 : в 2 т. / Д. Дорошенко упоряд. К. Ю. Галушко. - К : Темпора, 2002.
- Т. II: Українська Гетьманська Держава 1918 року. - 2002. - 352 о : іл.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 12, № 693-694, арк. 1, 2.
6. Машевський О. Охорона пам'яток у 1918 р. / О. Машевський //Історичний календар, '98. - К, 1997. Вип. 4.-1997-С 101-102.
- 7.Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії) / О. Нестуля. - Київ; Полтава, 1994. - 239 с
- 8.Політична історія України. XX століття: у 6 т. / [редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін.]. - К. : ГЕНЕЗА, 2002-2003. - 2003.
- Т. 2 : Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920) / [В. Ф. Солдатенко (кер.) ; В. Ф. Верстюк та ін.]. -2003.-448 с
- 9.Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу / М. Семчишин. - [2-ге вид., фототипне]. - К. : АТ "Друга рука", МП "Фенікс", 1993. - 550 с
10. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 - грудень 1918 / П. Скоропадський. - К ; Філадельфія, 1995.-493 с
11. Україна: Хроніка XX століття. Довідкове видання. Рік 1918 / [авт. кол.: О. Андрощук, О.Бажан, Г.Басара, К.Барановська, О.Бойиз та ін.]. - К, 2005. -402 с.
12. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : [навч. посібник] / В. Ульяновський. - К.: Либідь, 1997. - 320 с
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2457, оп. 1, спр. 36, арк. 2, 3-3 зв., 4.
14. Там само, спр. 41, арк. 2,12.
15. Там само, спр. 42, арк. 2, 3-3 зв, 4,10-10 зв.
16. Там само, спр. 47, арк. 3-4.
17. Там само, ф. 1064, оп. 1, спр. 170, арк. 1, 2,4-4 зв.
18. Там само, ф. 2457, оп. 1, спр. 37, арк. 4,18, 26 зв., 27, 27 зв., 28.
19. Там само, оп. 2, спр. 4, арк. 19, 20, 21, 26, 47, 52, 52 зв.
20. Чикаленко Є Щоденник (1918-1919) :у 2 т. / Є. Чикаленко. - К. : Темпора, 2004. Т.2.-463 с